

УМУМТУРКИЙ АДАБИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Феруза Маматкулова
Қўқон ДУ

Аннотация: Мақолада туркий оғзаки адабиёт наъмунаси бўлган “Тоҳир ва Зухра” достонининг қозоқ версияси ўзбек версияси билан ўзаро қиёсланиб, унинг ўзига хослиги ва умумийлигини аниқланган. Қозоқ версияси Ақилбек Сабал ўғли томонидан қайта ишланганлиги, унинг 120 саҳифадан иборат эканлиги, Каримия матбаасида хизмат қилувчи қариндоши Каримов кўмагида “Қисса Таҳир-Зухра” номи билан чоп этирилганлиги ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: халқ оғзаки ижоди, достон, қозоқ версияси, ҳамд, наът, анъанавий, ишқий достон, аجدодлар, ҳомий образ, Тоҳир, Зухра

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PAN-TURKISH LITERARY AND CULTURAL HERITAGE

Feruza Mamatkulova
Kokand State University

Abstract: The article compares the Kazakh version of the epic “Tahir and Zuhra”, which is a sample of Turkish oral literature, with the Uzbek version, and identifies its uniqueness and generality. It is reported that the Kazakh version was revised by the son of Aqilbek Sabal, that it consists of 120 pages, and that it was published under the name “Qissa Tahir-Zuhra” with the support of his relative Karimov, who works at the Karimiya printing house.

Keywords: folklore, epic, Kazakh version, hamd, na't, traditional, romantic epic, ancestors, patron image, Tahir, Zuhra

Туркий халқлар адабиёти ва фольклорида кўплаб миллий версиялар тарзида ишланган “Тоҳир ва Зухра” достонининг сюжети қозоқларга ҳам яхши таниш бўлган. Чунончи, “Қисса Таҳир-Зухра” номли асар XIX - XX аср бошларида қозоқ тилида ўн тўрт марта чоп этилганлигининг {2.15.} ўзи ҳам бу китобий достон нечоғлик машҳур бўлганлигидан далолат беради. “Қисса Таҳир-Зухра”ни нашрга тайёрлаб, қозоқ фольклорининг “Боболар сўзи” номли юз жилдлик жамланмасининг 19-томида чоп эттирган Қ.Алмиспаеванинг келтирган маълумотларига қараганда, бу асарнинг қозоқ тилидаги икки намунаси мавжуд бўлиб, улардан бири Қозонда етти марта чоп этилган насрий

матндан иборат нусхадир. Иккинчиси эса XIX аср иккинчи ярми - XX асрнинг бошларида яшаб, ижод қилган таниқли қозоқ қиссахони Ақилбек Сабал ўғли томонидан шеърӣй йўсинда қайта ишланган намуна ҳисобланади. Ақилбек Сабал ўғлининг нусхаси араб алифбосига асосланган эски қозоқ ёзувида 120 саҳифани ташкил этади. {3.285} У.Субханбердиннинг ёзишича, Ақилбек Сабал ўғли бу дostonни 1911 йилда “қайта жырлап”, яъни қайта ишлаб, Каримия матбаасида хизмат қилувчи қариндоши Каримов кўмагида “Қисса Таҳир-Зуҳра” номи билан чоп эттирган. {4.460.} Шарқ мумтоз адабиёти анъанасига кўра ҳамду наът билан бошланган мазкур дostonнинг бошидаёқ унинг қиссахон Ақилбек тарафидан қаламга олинганлиги қайд этилган:

Ат қойған Ақылбек деп анам маған,
Құдай-а, не жақсылық қылам оған.
Таһир менен Зуһрани өленг қылсам,
Тыңдесин кіші іні мин улкен ағам.
Ноғайша қысса екен мұның өзі,
Көңіліме ұнамады хар бір сөзі.
Ағалар, құлақ салып тыңдасаңыз,
Талаптың өлең қылар келді кезі. {4.162.}

Ушбу парчадан англашиладики, “Қисса Таҳир-Зуҳра”нинг нўғай, яъни татар тилидаги қўлёзма ёки тошбосма нусхасини ўқиган Ақилбек Сабал ўғли уни ўзининг халқига тушунарли бўлсин учун она тилига ўгириб, шеърӣй усулда баён қилиб чиққан. Қозоқ фольклоридаги “Қисса Таҳир-Зуҳра”нинг Ақилбек Сабал ўғли варианты бадий жихатдан анча мукамал ва анъанавий сюжет узвларини тўла акс эттирганлиги туфайли бир неча марта чоп этилган. Ушбу дoston қозоқ тилининг жорий алифбосида илк бор У.Субханбердин тарафидан нашрга тайёрланган бўлиб, 1979 йилда “Бозжигіт”, “Сейфулмалік”, “Муңлиқ Зарлық”, “Иранғайып Шаһ Ғаббас”, “Жусіп-Зылиха” дostonлари билан бир қаторда “Ошиқнома” номли китобда сўзбоши, изоҳ ва луғат билан чоп этилган. {5.177-253} Худди шу матн У.Субханбердин томонидан нашрга тайёрланиб, 1994 йилда босиб чиқарилган “Ғашықтық дастандар” номли китобга ҳам киритилган. {4.179-261.} Қозоқ фольклорининг “Боболар сўзи” номи билан чоп этилган 100 томлигининг 19-жилдида Б.Азибаева ҳамда Ж.Салтақова томонидан тайёрланган “Қисса Лайлі-Мажнун” ва “Бозаманниң қиссасы” каби ишқий дostonлар қаторида Қ.Алписбаева тайёрлаган таянч матн асосида “Қисса Таҳир-Зуҳра” ҳам чоп этилган. {4.162-256} Бефарзанд подшо ўзининг вазири билан бозор айланиб юрганида бир дарвешнинг “Кимда-ким минг тилла берса тангрим унинг неки тилаги бўлса бажаради”, деб турганини эшитиб қолади. Шунда подшо, “бунинг қошига борайлик, минг тилла садақа берайлик, фотиҳасини олайлик, сўзида неки маъно бор билайлик”, деб ҳалиги дарвешга

минг тилла ҳадя чиқариб беради. Дарвеш “Неки муродингиз бўлса ҳосил бўлсин!” деб дуо қилади. Подшо дарвешдан нима каромати борлигини сўрайди. Ана шунда дарвеш подшонинг қўлига бир қалам тутқазиб, кўнглида нимаики орзуси бўлса шуни ичида ният қилишини айтади. Подшо ҳам, вазир ҳам бефарзанд эдилар, шунинг учун улар “Бизнинг ҳам бирор фарзандимиз бўлармикин?” деб ният қилиб қаламни дарвешнинг қўлига қайтариб берадилар. Дарвеш қаламни олиши билан кўзини юмганча:

Ғайыпты Таңирим баян қилади экен,

Көңилиңиз қуанышқа толады экен.

Патша, сенинг қиз балаң болуп,

Узирдің ер баласы болады экен, {4.166.} - дейди-да, қўйнидан бир олма чиқариб, ярмини подшо, ярмини вазир ейиши лозимлигини, туғилган қиз болага Зүҳра, ўғил болага эса Таҳир деб исм қўйишни айтади.

Эпик қаҳрамоннинг ғайриоддий туғилиши мотивининг дарвеш ёки ғаройиб чол тарафидан ҳадя этилган мўъжизакор олма билан боғлиқ талқини аждодлар руҳининг ҳомийлиги (анимистик) ва ўсимлик ёки унинг мевасини ейиш орқали ҳомила топиш (тотемистик) билан алоқадор тасаввурларга боғлиқдир. Бу мотивнинг олма билан боғлиқ ифодаси туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек фольклоридаги кўпгина эртақ ва достонларда учрайди. Аммо унинг “Қисса Таҳир-Зүҳра” номи билан қозоқ фольклорида қайд этилган версиясининг экспозициясидаги ўзига хос талқинида сеҳрли эртақларга хос ғаройиб ҳомий образи (қаҳрамон бозорда номаълум чолдан минг тангага у ёки бу жониворни сотиб олиши, минг танга эвазига бирор ҳикматга эга бўлиши каби), ҳар бир кишининг ҳаёти давомида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар унинг “тақдир битиги”да азалдан ёзилиши, яъни “Аллоҳнинг лавҳу қалами” тўғрисидаги исломий эътиқодлар, ҳомий-персонаж томонидан ҳадя этилган ғаройиб неъматни истеъмол қилиш орқали ҳомила юзага келиши ҳамда исм қўйиш жараёнида қаҳрамонларнинг тақдири аввалдан башорат қилиниши мотивларининг контаминацияси кузатилади. Қозоқ версиясида тасвирланишича, аввал Зухранинг кўнглида Тоҳирга нисбатан илиқ муҳаббат учқунлари алангаланаяди. Кунлардан бир куни у ўз туйғуларини яшира олмай Тоҳирникига келади ва ухлаб ётган йигитнинг бетидан ўпади. Шу маҳал уйғониб қолган Тоҳир қизни “уятсизлик”да айблайди. Бу ҳолат уч марта такрорлангач, Тоҳир Оллоҳга муножаат қилиб, бу ҳолатдан паноҳ тилайди. Шунда Оллоҳ унинг қалбига ҳам Зухранинг муҳаббатини солади ва у қизга ошиқ бўлиб қолади. Бу эса эпик сюжетнинг қиссахонлар тарафидан қайта ишланиши жараёнида ислом динининг таъсири кучли бўлганлигини кўрсатади. {3.166.} Тоҳир билан Зухранинг сарой яқинидаги боғда пинҳона учрашуви ҳақидаги хабарни подшо ўзининг кули Ғарабдан эшитади. Подшо аввалига кўп

йиллар олдин олма берган дарвешнинг “бу икковини бир-биридан айирсангиз бахтсиз бўлиб, армонда кетадилар” деган гапини эслаб, катта тўйтомоша қилиб қизини Тохирга бермоқчи бўлади. Аммо малъун Ғарабнинг фиску фасоди ва кутқусига учгач, фикридан қайтади. Икки ёш боғда учрашаётган пайтда Ғараб подшони бошлаб келади ва ҳукмдор уларнинг сўзларини ўз қулоғи билан эшитади. Шу ўринда дoston сюжетига туш мотиви киритилганлиги воқеалар баёнининг таъсирчанлигини янада оширган. Тохир ўша кечаси ётиб туш кўрган эди. Тушида Зухрани кўраман деб келаётса, бир қоп-қора эркак ит унинг йўлини тўсибди. Итни калтак билан уриб ўтиб кетаман деганда бошқа бир қанчиқ ит пайдо бўлиб Тохирга ташланибди. Икки ит уни роса талабди. Филология фанлари доктори Ж.Эшонқулов тўғри қайд этганидек, “Туш мотиви оғзаки ва ёзма адабиётнинг барча: эпик, лирик, драматик турлари, жанрлари учун хосдир. Бироқ, у фольклорда ўз бадий-эстетик табиатини дostonлар сюжети, композицияси таркибидагина тўла намоён қилади. Ҳаётда туш кўриш инсон ихтиёридан ташқари кечади. Дostonларда эса у маълум бир мақсадда асар таркибига киритилади. Дostonлардаги туш маъноси, одатда, таъбирчи (бирор қаҳрамон) томонидан таъбир қилиниб, бутун асар давомида ўз тасдиғини топиб боради”.{4. 150} “Тохир ва Зухра” дostonининг қозоқ версияси “Қисса Таһир-Зуһра”да ҳам айна шу эпик анъанага риоя этилган: қаҳрамон ўзи кўрган тушни айтиб берганида Зухра унинг таъбирини баён қилиб, Тохирни бошига мушкул ишлар тушишидан огоҳлантиради. Бу тушнинг дoston сюжет қурилишидаги бадий функцияси Тохирнинг ҳаётида келгусида рўй беражак воқеа-ҳодисалар ҳақида хабар беришдан иборат бўлиб, “қоп-қора эркак ит” подшонинг фосиқ қули Ғарабнинг тимсолидир. Тушида Тохирни Зухранинг ёнига ўтишга қўймаган қанжиқ ит эса шу шаҳарда яшовчи бир жодугар кампир эди. Чунки Зухранинг отаси қизини Тохирга бермасликнинг иложини топиш учун хийла излаб, охири ана шу кампирга мурожаат қилади. Ҳамён тўла олтинни олган кампир уйига боради ва бир сиқим тупроққа сеҳр-жоду ўқиб, Ғарабнинг қўлига тутқазар экан: “Подшо сув сўраганда шуни қўшиб ичирасан”, деб тайинлайди. Ғараб ҳам жодугарнинг айтганидай қилади ва подшо Тохирни саройдан ҳайдаш ҳақида фармон чиқаради. Зухра ўзига тилла қаср қурдириб, опаси ва онаси билан бирга яшай бошлайди. Тохир Мардон деган шаҳарга келиб етти йил зиндонда ётади. Эпик қаҳрамоннинг зиндондан халос бўлиши мотивининг ғайритабиий ҳомий сифатида тасвирланган Хизр образи билан боғлиқ талқинлари Ўрта Осиё туркий халқлари, хусусан, ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ халқлари дostonларида учрайди. Айниқса, диний қарашлар таъсири анча кучли бўлган “Юсуф ва Аҳмад” каби жангномалар ва “Маликаи Дилором”, “Санобар” сингари китобий дostonларда Хизрнинг ҳомий персонаж сифатидаги функцияси ёрқин ифодаланган. Тохир ҳам фольклор асарларидаги

бархаётлик ва боқийлик тимсоли ҳисобланган Хизр ёрдамида зиндондан қутулади ҳамда у ҳадя этган отга минганча, бевосита эпик ҳомий кўмагида Зухранинг ёнига етиб келади. Достоннинг бу миллий версиясида Зухранинг онаси образи анча фаол иштирок этади: у ёрдамчи персонаж сифатида ҳамиша қизининг ёнида бўлиб, дардига дармон бўлишга интилади, қизнинг Тоҳирга ёзган хатини манзилга етказди ва ҳ.к. Бошқа туркий версиялардаги каби қозоқ достонида ҳам Тоҳирнинг Зухра билан кўришиб юрганлигини Ғараб орқали эшитган подшо уни тутиб олиб ўлдирмоқчи бўлади. Аммо халойиқ Тоҳирнинг жонини омон қолдиришни сўрагани учун бир сандиққа солдириб, Шат дарёсига оқизди. Уни дарёдан қутқарган опа-сингиллар қайси бири бу йигитни олиши борасида баҳслашиб туришганида Тоҳир таҳорат олиш баҳонасида ўзини дарёга ташлайди. Дарёнинг чуқур жойида ғарқ бўлаёзганида чин дилдан пирларга сиғинади ва шу ондаёқ қора от минган Хизр пайдо бўлиб, Тоҳирни қутқаради ва Зухранинг ҳузурига олиб боради. Бошқа версияларнинг хотимасида бўлгани сингари, бу достонда ҳам Тоҳир ва Зухра бир-бирининг васлига етолмай, армон билан вафот этадилар. Достоннинг қипчоқ версияларига хос муштараклик XIX - XX аср бошларида Қозон шаҳридаги босмахоналарда “Тоҳир ва Зухра” китобий достонининг татар, қозоқ ва бошқа тилларда кўп бора чоп этилганлиги ҳамда қиссахонлар репертуарида кенг оммалашганлиги билан белгиланади. Ана шу нашрлар таъсирида мазкур достоннинг бошқирд, татар фольклоридаги оғзаки версияларида ҳам бир-бирига ўхшаш мотивлар юзага келган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, “Тоҳир ва Зухра” достони сюжетининг туркий эпик анъанадаги бадиий эволюцияси натижасида шаклланган “қипчоқ версияси”, жумладан, татар, бошқирд, қирим-татар, қозоқ, қорачой-болқар, қорақалпоқ ва бошқа туркий тилнинг қипчоқ лаҳжасида сўзлашувчи халқлар фольклорида қайд этилган миллий версияларни ўз ичига олади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Шалғумбаева Ж. История казахского книгоиздания: фольклор художественная литература и их цензура (XIX - нач. XX вв.): Автореф. дисс. канд. филол. наук. - Алматы, 1994. - С.15.
2. Алмыспаева Қ. “Қисса Таһир-Зуһра” // Бабалар сөзі: жуз томдық. Т.19 (ғашықтық дастандар). - Астана: Фолиант, 2005. - Б.285.
3. Субханбердин У. Таһир-Зуһра // Ғашықнаме (Шиғыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары). - Алматы: Жазушы, 1979. - Б.460.
4. Бабалар сөзі: жуз томдық. Т.19. - Б.162

5. “Таһир-Зуһра” // Ғашықнаме (Шиғыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары). - Алматы: Жазушы, 1979. - Б.177-253.
6. “Таһир-Зуһра” // Ғашықтық дастандар. - Алматы: Ғылым, 1994. - Б.179-261.
7. “Қисса Таһир-Зуһра” // Бабалар сөзі: жуз томдық. Т.19 (ғашықтық дастандар). - Астана: Фолиант, 2005. - Б.162-256
8. Эшонқулов Ж. Ўзбек фольклорида таъбирчи образи талқини // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 4-китоб (фолклоршунос олим Абийр Мусақулов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами). - Тошкент: Фан, 2011. - Б. 150